

Čedomir ČUPIĆ

ZNAČAJ, ZNAČENJE I ULOGA DRUŠTVENIH I HUMANISTIČKIH NAUKA ZA UČENIKE SREDNJIH ŠKOLA

— Antropološko-etički pristup —

Obrazovni sistem — strateški sistem društva

ZA razvoj jednog društva i države, obrazovni sistem¹ je od primarnog, strateškog značaja. Neke od najrazvijenijih demokratskih država razvoj duguju upravo utemeljenju dobrog i kvalitetnog obrazovnog sistema. Savremeno informatičko društvo temelji se na idejama, znanjima i sposobnostima ljudi. Drugim rečima, ljudi su najznačajniji resurs za razvoj jednog društva i države. Oskudne prirodne resurse pojedine razvijene zemlje ne samo da ublažavaju nego i obilato nadoknađuju ljudskim resursima. Jedan od najboljih primera je savremeni Japan čiji su prirodni resursi ograničeni, ali koji je kvalitetnim obrazovnim sistemom uspeo da razvije ljudski potencijal i ostvari visoke proizvodne i produktivne rezultate.² U razvijenim društvima izuzetan značaj ulaganja u obrazovanje i obrazovni sistem odavno se podrazumeva

¹ Vaspitanje i obrazovanje izvlače čoveka iz nezrelosti. Kant je istakao da je prosvetećenost „*izlazak čovekov iz stanja samoskrivljene nezrelosti*“ (Immanuel Kant, *Um i sloboda*, posebno izdanje časopisa „Ideje“, Beograd, 1974, str. 43) Takođe, Kant je smatrao da „čovek samo vaspitanjem može postati čovekom“ a „čoveka može vaspitavati samo čovek koji je takođe vaspitan“ (Immanuel Kant, *Vaspitanje dece*, Bata, Beograd, 1991, str. 11)

² Danas u Japanu postoji oko 800 univerziteta: 86 nacionalnih, 93 javna i 603 privatna. Izvor: <https://www.statista.com/statistics/647382/japan-university-number-by-type/>. Pri tome su 2019. godine tri japanska univerziteta bila plasirana u prvih sto na Šangajskoj listi, uključujući Tokijski univerzitet na 25. i Kjoto univerzitet na 32. mestu. Izvor: www.shanghairanking.com/World-University-Rankings-2019/Japan.html

i ne iziskuje posebno dokazivanje. U takvim društvima, opšte je mesto da obrazovani i dobro obučeni građani mogu uspešno da prevladaju i otklone sve nedostatke u zajednici.

Dobar obrazovni sistem bitno utiče na formiranje ličnosti, posebno u periodima izuzetno osetljivim kada je u pitanju utemeljenje vrednosti, znanja, ali i razvoj sposobnosti učenika. Da bi bila formirana ličnost u obrazovnom sistemu potrebno je podjednako pružiti šansu za opšte obrazovanje, kao i za stručno, odnosno usko specijalističko obrazovanje potrebno za razvoj različitih delatnosti. Stručnost bez dobrog opšteobrazovnog znanja nije dovoljna kada je u pitanju što potpunije formiranje mlade ličnosti.

U okviru opšteobrazovnih znanja posebno mesto dobijaju znanja iz društvenih i humanističkih nauka. Ova znanja značajna su za profesionalnost, ali i za socijalizaciju, odnosno ispravno uklapanje u društveni život i građansko odrastanje. Društvene i humanističke nauke podstiču razvoj ne samo svesti nego, što je još bitnije, samosvesti, utičući na mlade ljude da svoj život osmišljavaju na bolji način. Znanja bez upoznavanja smisla života su ograničena i ljude često svode na uske stručnjake, odnosno fah idiote.³ Kao bića mi živimo u društvenom okruženju koje traži mnogo toga što se stiče u okviru porodice, škole, ali i užih društvenih grupa u kojima se ljudi kreću. Ova saznanja pomažu da se društveno okruženje bolje i kvalitetnije osmisli, samim tim i da se osmisli lični život.⁴

Vrednosti i vrednosni sistem

Smisao života počiva na vrednostima i vrednosnom sistemu. Upravo u okviru učenja iz društvenih i humanističkih nauka saznanju se vrednosti bitne za

³ Đuro Šušnjić s razlogom upozorava „da je opasno vaspitavati i obrazovati uske stručnjake, koji se ustručavaju bilo šta reći i učiniti izvan struke kojom se bave, već je pametnije oblikovati ljude šire kulture i sa sposobnošću alternativnog mišljenja, koji će biti dovoljno elastični i kadri da se prilagode promenama izazvanim razvojem podela rada i koji će sutra biti sposobni, uz malo doškolavanje da preuzmu ne jednu, nego možda i više radnih uloga tokom svoga radnog veka. Jedna kineska mudrost najbolje opisuje uskog stručnjaka: „Žaba iz bunara vidi samo komadić neba, te misli da je to celo nebo“. (Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd, 2007, str. 225–6)

⁴ Filozofija, književnost, umetnost i društvene i humanističke nauke otvaraju nam „oči za uvid u *smisao* našeg povijesnog opstanka, naših napora za oslobođenje čovjeka, i ukazati nam na puteve kojima će ići naše očovječenje i izgradnja bolje sutrašnjice. Osim računanja s faktorima uspjeha, suvremeni čovjek mora naučiti i da *misli o smislu*“. (Danilo Pejović, „Industrijsko društvo i humanističko obrazovanje“, u Zborniku *Humanizam i socijalizam*, knj. II, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 186)

životno orijentisanje i budući razvoj mladih ličnosti. Vrednosti su mere koje ljudima pomažu da se orijentišu i na bolji način osmisle sopstveni život, ali i da uspostave kvalitetnije kontakte u okviru zajednice u kojoj žive.⁵ U okviru vrednosnog sistema najbitnije su univerzalne vrednosti koje pomažu ljudima, kad ih usvoje, prihvate i praktikuju, da njihov život bude sadržajni i kvalitetniji. Univerzalne vrednosti utiču i na odnose među ljudima. One im pomažu i orijentišu ih da neke karakteristike koje proizilaze iz ljudske prirode, a mogu biti izvor velikih opasnosti, problema, pa i destrukcije, budu kontrolisane i onemogućene, da im ne bi počinile veliku štetu i nanele zlo.

Nesporno je da veliku ulogu u ljudskom životu imaju i posebne vrednosti koje proizilaze iz različitih običajnih, religijskih, moralnih i kulturnih obrazaca. Te vrednosti su začini u sadržajima čovekovog života, ali one ne bi smele da budu u suprotnosti sa univerzalnim vrednostima. Posebne vrednosti koje dovode u pitanje univerzalne vrednosti najčešće su izvor velikih problema, ali i sukoba koji mogu da završe u nasilju i destrukciji. Suprotno, posebne vrednosti usklađene sa univerzalnim vrednostima čine jedan upotpunjen, dobar i kvalitetan vrednosni sistem.

Vrednosti i vrednosni sistem su osigurači u ljudskim životima, bitni za druge i drugačije, odnosno one pomažu da se sve razlike između ljudi prihvate na uspešniji način, a mogući nesporazumi umanje ili izbegnu. Društva i države u kojima vrednosti i vrednosni sistem imaju posebno mesto, omogućavaju ljudima da budu zaštićeni, posebno kada su u pitanju njihova prava, i lična i kolektivna, ali i slobode. Vrednosti i vrednosni sistem razvijaju kod ljudi odgovornost i disciplinu, ali i umerenost, uzdržanost i istrajnost.⁶ Kada većina članova jednog društva prihvata i ugrađuje vrednosti u svoje živote, i društvo je vrednije i odgovornije, a problemi koji prate život rešavaju se na bolji i brži način. Zato je izuzetno značajno da se u okviru obrazovnog sistema vrednosti nauče, ali i prihvate i pounutre, da bi se na taj način ljudi i u ličnom i u spoljašnjem svetu pomoću njih orijentisali, odnosno prema njima delovali i ponašali se.

Prihvaćene i ugrađene vrednosti ljude čine otpornim, posebno kada su u pitanju ružna osećanja kao što su zavist, mržnja, pakost i osvetoljubivost, ali i rđava stanja koja ljudi priređuju jedni drugima, kao što su strahovi i pretnje, panike i lukavstva. Vrednosti utiču na neprihvatanje i odbacivanje i nekih opakih

⁵ Čedomir Čupić, *Sociologija*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 27.

⁶ Moralna kultura „priprema čoveka za mudru umerenost“. (Imanuel Kant, *Vaspitanje dece*, Bata, Beograd, 1991, str. 53) Stari Latini su podučavali — „Sustine et abstine“ (Izdrži i uzdržavaj se).

pojava koje prate život, poput laži, prevare, podvale, manipulacije, uzurpacije, nezakonitosti, ali i činjenja u obliku zla i zločina. Drugim rečima, učenje i znanje o vrednostima, kao i njihovo iskreno prihvatanje, grade kod mlade ličnosti moralnu kulturu, ali i utiču na njihovo moralno zdravlje, posredno i na mentalno stanje.⁷

Značaj društvenih i humanističkih nauka za profesije i profesionalnost

Preko društvenih i humanističkih nauka učenici se upoznaju o društvenim pojavama, odnosima i problemima. Drugim rečima, oni se spremaju za odgovoran život i prema sebi i prema najbližima, ali i uživaju u grupama i društvu u celini. Ove nauke podstiču kod ljudi radoznalost za svet i okruženje u kojem žive i utiču da se mladi ljudi na najbolji način orijentišu i snalaze kada su u pitanju izazovi sveta i života koji su mnogobrojni, ali često i iznenađujući. Njih ova znanja čine spremnijim, otpornijim i moćnijim unutar sebe i spolja, posebno pred negativnim pojavama koje mogu da ih zavedu i pomrače im život. Ove nauke spremaju ljude da otvorenije gledaju na svet oko sebe, da prihvataju ili da grade svoj pogled na svet, ali i da izgrađuju zaštitne i kontrolne mehanizme koji ih spasavaju od provala opasnih pojava koje nastaju u trenucima kriza ili su izazvane na veštački način. Savladavajući znanja iz ovih nauka, mladi postaju spremniji za budućnost u kojoj će živeti.

Znanja iz ovih nauka pomažu im da buduću *profesiju* obavljaju na najbolji i najodgovorniji način, ali i da izbegnu zarobljenost u okviru profesije koja im sužava pogled na sve što ih okružuje. Na taj način oni su profesionalno opremljeniji i mogu tačno da procene mesto njihove profesije u okviru drugih profesija i šta ona znači za njihov život. Ove nauke čoveka *socijalizuju*, tako da se na lakši način snalazi u različitim društvenim miljeima i okolnostima. Njihov pogled neće biti sužen i uskogrudno stručan, već otvoreniji i radoznaliji i time lakši za snalaženje, posebno kada nastupe životne bure i drame. Nesporno je da ove nauke podstiču i *građansko odrastanje*, odnosno kvalitetnije uklapanje u socijalni milje, ali i pri izboru kada je u pitanju političko organizovanje. Na taj način oni postaju ljudi koji znaju šta hoće, odnosno koji određuju životne

⁷ „Kod osoba kod kojih vaspitanje za moralno dobro blagovremeno započeto i kod kojih činjenje dobra produženim uvježbavanjem postane karakterno obilježje, zlo nema gotovo nikakvih šansi“. (Otfried Hefe, *Umijeće življenja i moral*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2011, str. 372) Hefe naglašava da „u moralnom pogledu čovjek nikada nije tako savršen, da ne bio dostojan poboljšanja. On je stalno usavršiv, ali nikada savršen“. (Op. cit. 373)

ciljeve, kako dugoročne, tako i srednjoročne i kratkoročne. Profesionalno utemeljeni, socijalizovani i građanski odrasli, oni uspešno i savesno biraju sredstva koja odgovaraju njihovim ciljevima, a koja neće ništa počinuti što bi moglo druge da dovede u pitanje, posebno njihova prava i slobode. Građanski osvešćeni ljudi teže boljem zajedničkom životu, ali i tvore takav život.

Saznanja iz filozofije, društvenih i humanističkih nauka, sprečavaju sužavanje njihove *profesionalnosti* isključivo na stručnost i veštine, odnosno svođenje na pozitivno znanje onoga čime će se baviti. Uz pomoć njih poziv dobija smisao. Ta saznanja omogućavaju ugradnju profesionalnih standarda u koje su uključene činjenice i vrednosti poput istine, tačnosti, poštenja (objektivnosti), nepristrasnosti, odgovornosti i poštovanja druge ličnosti.⁸ Upravo ti standardi daju profesiji smisao, odnosno vrednosno je utemeljuju. Tako se učenici podučavaju da sve što rade u profesiji treba da bude u skladu sa *istinom*. Preko *istine* kao univerzalne vrednosti, oni stiču profesionalno poverenje kod drugih koji traže njihove usluge. *Tačnost* ih disciplinuje i unutar ličnosti i prema drugima. Ona utiče na razumno i racionalno ponašanje u profesiji. Tačnost podrazumeva da se ne pomera ono što je obećano i vremenski određeno. Obećanja i vremenski rokovi pokazuju ozbiljnost profesionalaca. Tačan čovek je precizan i odgovoran, on poštuje tuđe vreme, ali i svoje. Tačnošću se povećava produktivnost i efikasnost u obavljanju poslova. *Poštenje* je moralni oslonac objektivnosti. Objektivnost je jedna vrsta distance u obavljanju posla, da čovek ne bi na subjektivan način svemu prilazio i tako možda nekoga oštetio. Dugo se smatralo da objektivnost ljudi lako prepoznaju, ali se pokazalo da u nekim slučajevima pojedinci ili grupe nešto što je subjektivno ili pripada grupnom interesu proglašavaju za objektivno. Iz tih razloga, poštenje je moralni korektiv koji obezbeđuje objektivnost. Samim tim što ljudi nešto čine na pošten način, oni objektivizuju svoje učešće u poslovima, ali i odnose prema drugima. Poštenje u profesiji privlači ljude, odnosno druge, i otklanja sumnju u pristrasnu subjektivnost u obavljanju posla ili u poslovnim odnosima, kao i u razmenama i raspodelama. *Nepriistrasnost* otklanja bilo kakvu vrstu pristrasnosti kada je u pitanju profesionalno obavljanje poslova. Nepriistrasnost pomaže ljudima da se pridržavaju reda i na taj način postupaju tako što sve druge tretiraju ravnopravno. Gde god se uspostavlja pristrasnost, tu se stvara situacija da se neki diskriminišu, odnosno dovode u neravnopravan položaj. Diskriminacija može da bude po raznim osnovama: rasnom, polnom, rodnom, etničkom, religijskom, klasnom, ali i u nekim drugim pripadničtvima koja ljudi biraju.

⁸ Čedomir Čupić, *Medijska etika i medijski linč*, Čigoja štampa, Beograd, 2010, str. 14.

Diskriminacija često proizilazi iz predrasuda ili okamenjenih oblika predrasuda-stereotipa. Diskriminacije, predrasude i stereotipi utiču da se narušavaju vrednosti ali i profesionalnost. Za profesionalnost je izuzetno važno *poštovanje druge ličnosti*. U svakom čoveku treba poštovati ljudsko dostojanstvo, odnosno doživljavati ga kao sličnog sebi. Poštujući kod ljudi ljudsko dostojanstvo, poštuje se njegova celokupna ličnost. Poštovanjem ličnosti ne dovode se u pitanje druge univerzalne vrednosti, posebno istina, sloboda, solidarnost i ravnopravnost.

Uloga obrazovanja u formiranju ličnosti

Društvene i humanističke nauke u srednjoškolskom obrazovanju imaju veliku ulogu u formiranju ličnosti i to u najosetljivijem periodu, periodu puberteta, kada se završavaju bazične karakteristike jedne ličnosti, odnosno utemeljuje se njen identitet i integritet. Upravo znanja iz ovih nauka pomažu da se taj formativni deo ličnosti obavi na najbolji način i da se ličnost u bazičnom smislu dobro oformi. Identitet i integritet jedne ličnosti pokazuju njena *doslednost, predvidljivost, odgovornost i fizičke osobenosti*.⁹ Ove nauke pomažu učenicima srednjih škola da znaju šta doslednost znači za njegov život, ali i za život sa drugima u zajednici.

Doslednost učvršćuje ličnost. Ona je unutrašnji stub, koji je orijentir ličnosti, ali doslednost je, istovremeno, značajna za okolinu u kojoj čovek živi. Doslednost podrazumeva pokazivanje da se ličnost pridržava bitnih svojstava značajnih za održanje i razvoj života. Ta bitna svojstva su univerzalne vrednosti, posebno istina, pravda, dobro, ljubav, lepota, sloboda, ljudsko dostojanstvo, solidarnost i ravnopravnost. Dosledna ličnost nikada neće izneveriti te univerzalne vrednosti. Doslednost nije tvrdoglavost. Za nova znanja i iskustva ljudi treba da budu otvoreni. Na primer, ako se pojavi neki tehnološki izum, doslednost koja bi u ime ranih tehnoloških sredstava koja se trenutno upotrebljavaju sprečavala prihvatanje novog, bila bi ništa drugo do tvrdoglavost na štetu i te ličnosti i okoline u kojoj ona deluje. Drugim rečima, pred novim znanjima i iskustvima čovek treba da se koriguje, prilagođava i usvaja novine, naravno one koje daju bolje rezultate i omogućavaju brži i kvalitetniji razvoj. Dosledni ljudi izuzetno su prihvatljivi za druge, jer se na njih uvek mogu osloniti.

⁹ O ličnom identitetu pogledati tekst: Čedomir Čupić, Milica Joković „Političar i politički identitet“, u Zborniku *Politički identitet Srbije u globalnom i regionalnom kontekstu*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2015, str. 11–14. O integritetu u knjizi: Čedomir Čupić, *Politika i poblepa*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2016, str. 203–6.

Druga karakteristika identiteta i integriteta jeste *predvidljivost*. Predvidljivost podrazumeva da će se neka ličnost u različitim situacijama, i povoljnim i nepovoljnim, ili u nekim velikim krizama i dramama života, uvek na isti način ponašati i delovati. Predvidljive ličnosti ne iznenađuju druge i na taj način postaju im veliki oslonac.

Filozof Rene Dekart smatrao je da je iznenađenje vrlo opasno po ljude. Iznenađenje izaziva strah, od kojega se ponekad može i umreti.¹⁰ Predvidljivi ljudi, pak, nikad druge ne iznenađuju dovodeći ih u situaciju da strahuju od drugih. Strah je stanje koje se pokazuje u prirodnom i u veštačkom obliku. Prirodni strahovi su normalni i orijentišu ljude da budu oprezni kada su u pitanju prirodne pojave koje mogu ne samo da im pričinu štetu nego i da ih životno ugroze. Čovek treba da bude oprezan prema elementarnim nepogodama poput uragana, poplava, požara, zemljotresa, vulkanskih erupcija... Za čoveka su posebno značajne bolesti i sve što one izazivaju, narušavajući njegovo fizičko i mentalno zdravlje. Čoveka ovi prirodni strahovi, na osnovu iskustva, usmeravaju na oprez i bezbednosno osiguranje. Kad su u pitanju bolesti, odnosno narušavanje zdravlja, čovek treba da vodi računa da preventivno deluje. Druga vrsta strahova, onih koje ljudi ljudima priređuju, stvaraju neljudska stanja. Veštački strahovi ponižavaju ljude koji ih prihvataju i nanose im nepravdu i patnju. Jedan jedini veštački strah koji bi ličnost mogla da prihvati jeste strah od sopstvene savesti. Savest je nešto najvernije i najuzvišenije u čovekovom životu. Savest je moralni zakon u nama, koji štiti i nas i druge od nas. Savest je u dobrim vremenima žiška, a u vremenima nesreća, kriza, zla, ono što nam omogućava da ne počinimo nešto što bi nas kao ljude dovelo u pitanje, odnosno urušilo našu čovečnost. Ljudi bez savesti nikada ne mogu postati ličnosti, nikada ne mogu steći ni identitet ni integritet.

Treće svojstvo identiteta i integriteta je *odgovornost*. Odgovornost najpre podrazumeva da čovek na svako pitanje odgovara, da se odgovorno ponaša prema zajednici u kojoj živi, ali i užim grupama, kao i porodici u kojoj je ponikao i stekao prva znanja.¹¹ Odgovornost, takođe, podrazumeva moralno delovanje i ponašanje. U moralnom značenju odgovornost pokazuje da li je neka ličnost do kraja sazrela. Najveći stepen sazrevanja ličnosti je formiranje moralnog

¹⁰ Žan Delimo, *Strah na Zapadu*, knj. I, Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik, Novi Sad, 1987, str. 17.

¹¹ „Odgovornost pojedinca podrazumeva odgovorno delovanje i ponašanje prema sebi, bližnjima, drugima, profesiji, prirodi, užim grupama i celokupnoj zajednici, odnosno državi“. (Cedomir Čupić, *Politika i odgovornost*, Udruženje za političke nauke Srbije, Čigoja štampa, Beograd, 2010, str. 11)

bića u njoj, odnosno, razvijena moralna kultura. Što su ljudi moralniji, oni su odgovorniji.

Četvrta karakteristika identiteta i integriteta jeste *fizička osobenost*. Izgled, pogled i pokret, kao fizičke osobenosti, pokazuju unutrašnja emocionalna, duševna i duhovna stanja. Nijedan čovek, kada je u pitanju fizička osobenost, nije isti. Može da bude sličan, ali nikada do te mere isti da se ne može prepoznati. Fizička osobenost ličnosti se, takođe, kultiviše kultivisanjem tela, pogleda i pokreta. Kada je u pitanju ljudsko telo, ličnost treba da vodi računa da je ono zdravo i higijenski sređeno. To je na osnovu iskustava davno formulisano u pravilu koje su Latini zapisali: „U zdravom telu, zdrav duh“. Težnja da ljudi budu slični i isti može da bude kontraproduktivna. Istorijsko iskustvo je pokazalo da nema ličnosti tamo gde dominiraju sličnosti. Sličnosti imaju smisla samo ako postoje razlike. Ukrštanjem razlika nastaju neke sličnosti bitne i poželjne za zajednički život.

Solidarnost, empatija i humanost

Bez temeljnog poznavanja pojava, odnosa i problema u društvu ljudi će se teško orijentisati u izboru i donošenju ispravnih odluka. Zato su im potrebna i znanja vezana za vrednosti i osećanja, posebno za *solidarnost, empatiju i humanost*.

Solidarnost je jedna od vrednosti koje postaju univerzalne tek sa novim vekom, sa renesansom ili modernom.¹² Bez solidarnosti, ljudi teško mogu da se

¹² „Solidarnost kao univerzalna vrednost je moderan pojam. To je pojam koji nastaje s modernom mišlju, iako je u drugačijem obliku prisutan i u antičkoj filozofsko-političkoj i socijalnoj misli. Etimologija reči *solidarnost* vezuje se za latinsku reč *solide* koja je prvi put zapisana u 14. veku sa značenjima gusto, čvrsto, kompaktno i od reči *solidus* koja, takođe, označava čvrsto, ali dobija i još dva značenja — celo i potpuno. Od ovih reči nastala je i reč *solidarite* u francuskom jeziku kojom je označena zajednička odgovornost. Ovaj pojam prvi put se pominje u *Francuskoj enciklopediji* 1765. godine, a u engleskim rečnicima zapisana je prvi put 1841. godine. Iz reči *solidarite* nastala je reč *solidare* kojom se označava međuzavisnost“. (Čedomir Čupić, „Univerzalne vrednosti i demokratija“ u Zborniku *Socijalna demokratija u Evropi i koncept dobrog društva*, Friedrich Ebert Stiftung, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka u Beogradu, Beograd, 2016, str. 11) „Tijekom 19. stoljeća pojam solidarnosti prvo se pojavljuje uz pojam bratstva, da bi nakon evropske revolucije 1848. preuzeo mjesto — prvo u radničkom pokretu pod uticajem Marxa i Lassallea, a onda na kraju stoljeća u sociologiji, u jurisprudenciji, danas također u ustavnim tekstovima i međunarodnim sporazumima o ljudskim pravima“. (Hauke Brunkhorst, *Solidarnost*, Beogradski krug, Miltumedijalni institut, Beograd–Zagreb, 2004, str. 9)

održa u društvenom životu na ljudski i dostojan način. Još je Aristotel isticao da je čovek društveno biće i da van društva može da bude samo zver ili Bog. To Aristotelovo upozorenje pokazuje da je malo šansi da svi ljudi postanu bogovi, ali u prirodi ima mnogo zveri, pa često ljudi poprimaju njihove prirodne karakteristike. Poprimanjem tih karakteristika, u ljudima zversko počinje da dominira. Tamo gde su ljudi zveri, zajednica se pretvara u zverinjak. U zverinjaku ljudski se ne živi. U njemu se samo životinjski preživljava. Čovek sveden na preživljavanje gubi svoju pravu prirodu, kulturu, odnosno u njemu se uništava kulturno biće ili ličnost. Život preživljavanja svodi čoveka na jedinku, odnosno vraća ga u sirovost i surovost prirodnog života. Zato on postaje životinja među životinjama. Pošto je u prethodnom vremenu izgubio instinkt životinjskog sveta, čovek u stanju preživljavanja postaje najopasnija zverka na planeti. Erich Fromm je sjajno zaključio da je čovek najveći ubica među svim živim bićima.¹³ On može da ubija u svakom trenutku, dok životinje, da bi preživele, prema instinktu ubijaju samo kada ih obuzme glad. Kad su site, njihove žrtve mogu mirno da prolaze u blizini, a da one na njih ne reaguju. Iz ovih razloga, da bi održavao čovečnost, čovek treba da ima svest da se može održati samo uz pomoć drugih ljudi. To je razlog da se čovek, da bi se kao društveno biće održavao i razvijao, sa bližnjima i drugima solidariše, odnosno da se ljudi uzajamno pomažu. Tamo gde nema solidarnosti, gde dominira egoizam, brzo se narušavaju dobri i pravedni ljudski odnosi i nastupa stanje u kojem ljudi gube neka bitna svojstva ličnosti i polako zajednicu pretvaraju u zverinjak. Solidarnost je vrednost koja ljudima pomaže da stvaraju društva sigurnosti i stabilnosti.¹⁴ Gde solidarnost nije na delu, najčešće se u društvu odigravaju procesi raslojavanja koji mogu ponekada da završe u velikim krajnostima, odnosno u ekstremnom siromaštvu i ekstremnom bogatstvu. Mala grupa bogatih u stanju je da se posluži nasiljem da bi održala prigrabljeno bogatstvo. U nesolidarnim društvima česta je upotreba sile. Istorijsko iskustvo pokazalo je da u takvim

¹³ „Čovjek je jedinstven po tome što ga porivi mogu nagnati da ubija i muči druge, pri čemu osjeća zadovoljstvo; on je jedina životinja koja može biti ubojica ili destruktor svoje vrste bez ikakve racionalne dobiti, bilo biološke, bilo ekonomske“. (Erich Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, knj. II, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 42)

¹⁴ Nikolaj Hartman smatra da je solidarnost „najdublji stvaralački moment u povijesnom životu naroda. Ona je također *ono primarno u etičkoj biti građanina*; i posvuda gdje je ona jaka i gdje preteže nad posebnim zahtjevom individuuma na njoj procvjetava veličina bića zajednice... Ova solidarnost koja se sastoji u neproračunatom zalaganju pojedinaca za cjelinu jest *prava vrijednost vrline*“. (Nicolai Hartmann, *Etika*, Ljevak, Zagreb, 2003, str. 420)

društvima mogu da otpočnu socijalni i građanski ratovi. Solidarnost utiče na umerenost, ali i na pravednost u društvu i državi. Sokrat je, kako svedoči Platon, upozoravao da nije najbolja ona država koja je trenutno moćna zahvaljujući uspešnom vojskovođi ili vođi, već ona u kojoj vladaju pravda i umerenost. A pravdu i umerenost najbolje podstiče upravo solidarnost. Solidarni ljudi neće praviti nepravdu drugima, već će im u njihovim nevoljama i problemima pomagati da se izvuku iz tih stanja.

Empatija ili uživljavanje ličnosti u probleme i nevolje drugih ličnosti, bitno je osećanje koje utiče na produbljeniji emocionalni i duševni život ljudi.¹⁵ Nesporno da je empatija nešto izuzetno poželjno, bitno i vredno u svakoj ličnosti. Empatične ličnosti spremne su da drugima pomognu i da ih izvuku iz neprilika, nevolja ili nepovoljnih stanja. Uživeti se u tuđe nevolje nije ništa drugo do spremnost da se te nevolje prihvate kao svoje i da se na taj način pomogne drugima, kao što bi se pomoglo sebi. Tamo gde nema empatije među ljudima, teško je i opasno živeti. Tu su ljudi ravnodušni, bezosećajni i hladni jedni prema drugima. Ličnost koja ne poseduje empatiju ne može da bude potpuna i zrela. Ona je ličnost sa nedostatkom koji je lako može razoriti i svesti na jedinku, odnosno biološku činjenicu ili biološko biće. Što je kod ljudi empatija razvijenija, to je razvijenija i njihova i osećajnost i duševnost i duhovnost. Drugim rečima, empatija potpomaže najbolje delove čovečnosti kod ljudi. Empatični ljudi su moralno vaspitaniji, moralno kulturniji. Sa razvijenom empatijom oni žive život kao moralna bića, odnosno u njihovim životima moralnost se izdvaja i kod njih dominira.

Solidarnost i empatija pokazuju kod ljudi veliku vrlinu — *humanost*. Humani ljudi su dobri, pravedni, solidarni i u svakom čoveku podržavaju lično dostojanstvo.¹⁶ Humani ljudi su protivnici upotrebe moći i nasilja u međusobnim odnosima. Oni teže stvaranju večnog mira na planeti. U savremenim okolnostima humanost ne podrazumeva samo čoveka, već i sva druga živa bića. Humanost je odgovornost i prema neživoj prirodi. Humanost, ako bi se zadržala samo na čoveku, bila bi homoekscentrična, odnosno ne bi vodila računa o drugim bićima i neživoj prirodi. Humanost počiva na umerenosti i odgovornosti.

¹⁵ „Psiholozi definišu empatiju na dva načina: (a) empatija je kognitivna svesnost o unutrašnjim stanjima druge osobe, tj. njenim mislima, osećanjima, opažanjima i namerama... (b) empatija je posredovana emotivna reakcija na drugu osobu“. (Martin L. Hofman, *Empatija i moralni razvoj*, Dereta, Beograd, 2003, str. 37)

¹⁶ „Tri noseća stuba humanističkog morala su, u stvari, priznavanje jednakog dostojanstva svim pripadnicima vrste; uzdizanje nekog drugog bića u odnosu na mene do krajnjeg cilja mog delovanja; najzad, pretpostavljanje slobodno izabranog čina onom koji se vrši pod prinudom“. (Cvetan Todorov, *Nesavršeni vrt*, Geopoetika, Beograd, 2003, str. 264)

Humana ličnost nije pohlepna, odnosno ona sopstvenu pohlepu kontroliše i ograničava. Human čovek je i odmeren čovek. On ima u sebe ugrađenu meru koja mu ne dozvoljava da svoje potrebe i interese zadovolji ne osvrćući se na druge i ne birajući sredstva da ih ostvari. Humanost je i svojevrsna pomoć drugima u raznim ljudskim nevoljama, stradanjima i krizama.¹⁷

Značaj dijaloga i tolerancije za kultivisanje ličnosti

Za kultivisaniji ljudski život veliki značaj imaju dva moćna sredstva — *dijalog* i *tolerancija*. Bez dijaloga i tolerancije teško se može osmisliti dobra i pravedna komunikacija među ljudima, niti organizovati život od malih lokalnih sredina do nivoa društava i država i na kraju cele planete. Kultura dijaloga i tolerancije pripada najboljim ljudskim svojstvima.¹⁸ Tamo gde su ljudi spremni na dijalog, sva životna pitanja rešavaju se na lakši i bolji, odnosno kvalitetniji način i donose se najkvalitetnije odluke. Donošenje odluka dijalogom garancija je da će te odluke prihvatiti svi u zajednici, nezavisno od međusobnih razlika po bilo kojem osnovu. Za sve što se nameće, čak i većinskom odlukom, nema garancija da će svi prihvatiti i da će na najbolji način biti ostvareno. Kada je, međutim, neka odluka plod dijaloga i kada je u dijalogu svi prihvate, ona će biti bespogovorno izvršena. Dijalog je najbolje sredstvo za postizanje saglasnosti među ljudima. Da bi dijalog bio uspostavljen, bilo u interpersonalnim, bilo u grupnim, ali i društvenim odnosima, potrebno je poštovati uslove za njegovo ostvarivanje: *ravnopravnost, pažljivost, učtivost, osećaj stida, bolji argument i toleranciju*.

Nema dijaloga bez prihvatanja *ravnopravnosti*, odnosno ravnopravnog položaja svih koji učestvuju u dijalogu. I kada se nejednaki po prirodi, po znanju ili nekim drugim karakteristikama uključuju u dijalog, njih treba da prihvate oni koji imaju više znanja i da se trenutno spuste na nivo onih koji imaju manje znanje, odnosno da ih prihvate kao ravnopravne i na taj način otpočinu strpljivo da vode razgovor o određenom problemu koji sve pritiska. U razgovoru svi se podižu i uzdižu i na taj način stvaraju šansu da se razumeju i donesu najbolju odluku.

¹⁷ „Humanistički poduhvat nikada ne bi smeo da se zaustavi“. (Op. cit. str 268)

¹⁸ „Formiranje obrasca kulture dijaloga, tolerancije i pozitivnih emocija podrazumeva da se promeni kultura govora prema kulturi razgovora, da izademo iz zime govora u proleće razgovora“. (Čedomir Čupić, Milica Joković, „Značaj obrazovanja za formiranje obrazca kulture dijaloga, tolerancije i pozitivnih emocija — prilog razvoju nove obrazovne kulturne politike“, Zbornik *Obrazovanje i razvoj*, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, 2013, str. 228)

Pažljivost podrazumeva da se učesnici u dijalogu saslušaju, da budu strpljivi dok slušaju druge, da ne upadaju u reč i da pokažu maksimum volje da razgovor uspe. U vođenju dijaloga, važna je i *učtivost* koja podrazumeva da se izbegavaju uvredljive i omalovažavajuće reči, ali i da se pazi koji se stavovi izriču i vodi računa da se ne pokazuju neprimereni gestovi. Učtivost stvara ambijent u kojem se ljudi međusobno uvažavaju. Sledeći uslov za dijalog jeste osećaj *stida*, odnosno da se pokaže emocionalna reakcija koja nastaje onoga momenta kada se izrekne nešto što može kod drugih da izazove različita značenja i tumačenja, a koja bez namere mogu druge da povrede ili da stvore osećaj poniženja. Upravo se preko stida omogućava stanje u kojem ljudi jedni drugima mogu da se izvine zbog neodmerenosti ili neznanja. Stid najčešće proizilazi iz griže savesti koja nastupa kod čoveka kada se pojavi nešto što ugrožava savest, a ona na to odmah reaguje. Ljudi koji imaju razvijen osećaj stida ispravljaju svoje moguće greške na najbolji način, jer im griža savesti to nalaže, odnosno ona ih koriguje. Nema bezgrešnih, ali važno je da se, čim se uoči, greška obeleži ili ako je moguće da se ljudi izvine zbog nje jedni drugima. Greške nikada ne treba popravljati, već se s njima suočiti i iz njih pouke izvesti. U ispravljanju grešaka može se ići iz greške u grešku, a potom završiti u nemoći ispravke, odnosno u upotrebi sile. Greške i gluposti treba obeležiti i zaustaviti.

Sledeći uslov za vođenje dijaloga je prihvatanje *boljeg argumenta*. U razgovoru se razmenjuju argumenti i kada neko od sagovornika ponudi bolji argument, odnosno onaj argument koji se ne može dovesti u pitanje, onda se on prihvata kao bolji argument. Taj bolji argument postaje ključan za donošenje odluke u rešavanju problema.

Poslednji uslov jeste *tolerancija*, odnosno strpljivost. Tolerancija ima dva osnovna značenja. U prvom je odstupanje od dela svojeg interesa, odnosno prilagođavanje sopstvenog interesa interesima drugih. U tom kompromisu obe strane ponešto štete da bi postigle neko zajedničko rešenje. U ovom značenju tolerancija je podnošenje štete nauštrb izbegavanja sukoba koji mogu da završe u razaranjima i zločinima, sve do ratova. U drugom značenju tolerancija je prihvatanje razlika. Prihvatanje razlika u dijalogu omogućava ljudima da međusobne probleme lakše i bolje razumeju i postižu bolja rešenja i odluke. Razlike, kada se prihvataju, ljude proširuju, produbljuju i bogate. Život je sav u razlikama i ko god pokušava da ih isključi on tog momenta počinje da razlike poništava nasiljem.

Ovo su sve razlozi koji imaju veliki značaj, ali i značenje da ih učenici srednjih škola upoznaju, jer je upravo to ono što ih očekuje u daljem životu i što im, ako ta znanja prihvate, pomaže da podnošljivije i fleksibilnije prilaze svim životnim pitanjima i problemima. Kultura dijaloga i tolerancije najviši je stepen

kulturnog ophođenja među ljudima. Stari Grci su isticali da sve u zajedničkom životu treba obaviti dijalogom, odnosno razgovorom. Razgovarajući, ljudi se na najbolji način sporazumevaju i dogovaraju. Za stare Grke sila je nema i, upravo zato što je nema, iza nje stoje samo grube fizičke posledice. Tamo gde se razgovara, uvek se nešto može i dogovoriti.

Uloga društvenih i humanističkih nauka u formiranju osećanja za pravdu i poštovanje zakona

Društvene i humanističke nauke imaju veliku ulogu u formiranju osećaja za pravdu i poštovanje zakona. Pravda je od onih univerzalnih vrednosti koje su u temelju zajedničkog života.¹⁹ Ljudi u zajedničkom životu ne mogu da prihvate niti da žive nepravdu i poniženje.²⁰ Nepravda i poniženje kod ljudi utiče na gubljenje nade i vere kao poslednja dva smisla na kojima se gradi i održava kvalitetan društveni život. Kada se izgube ova dva smisla života, ljudi se povlače u lične živote, odnosno ulaze u samoću, a potom u usamljenost. Usamljenost je bespovratno stanje kada je u pitanju društveni život. U usamljenosti ljudi biološki vegetiraju. U suprotnom, zbog ogorčenosti ljudi mogu krenuti putem radikalizma, ekstremizma i fanatizma. Iz tih razloga je izuzetno važno i vredno da se kod formiranja ličnosti razvije osećaj za pravdu i poštovanje zakona,²¹ jer

¹⁹ Prema Aristotelu, „pravda je najveća od svih vrlina tako da ‘nije ni večernjače ni zornjače ravan sjaj’, a imamo i poslovicu: ‘Skupljene sve su u pravdi, ko žiži ljudske vrline’. *Potpuna vrлина* je pre svega zato što u stvari predstavlja *potpunu* praktičnu primenu vrline, a *potpuna* je zato što onaj ko je poseduje može da je primeni i prema drugima, a ne samo prema sebi; jer mnogi ljudi mogu da pokažu neku svoju vrlinu i svojim ličnim držanjem u raznim prilikama koje se njega lično tiču, dok su sasvim nesposobni da to učine kada je u pitanju neko drugi. Najgori je onaj čovek koji se i prema samom sebi i prema svojim prijateljima služi nevaljalstvom, ali zato nije najbolji onaj ko primenjuje vrlinu prema sebi nego onaj ko to čini prema drugome, jer je to teško“. (Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd, 1970, str. 113–114)

²⁰ „Poniženje u sebi sadrži osećanje lišavanja u pogledu sadašnjosti, a još više u pogledu budućnosti, budućnosti koja je krajnje suprotna idealizovanoj, slavljenoj prošlosti, budućnosti u kojoj će drugi uslovljavati vašu politiku, ekonomiju, društvo i kulturu“. (Dominik Mojsi, *Geopolitika emocija*, Clio, Beograd, 2012, str. 73) Mojsi, takođe, ističe da „poniženje bez nade izaziva očajanje i stvara čežnju za osvetom koja lako prerasta u destruktivni impuls“. (Op. cit. str. 74)

²¹ Pravedan je „onaj ko poštuje zakone i ko je nepristrasan... Nepravедnim se smatra onaj ko krši zakone; zatim lakomac i pristrasan“. (Aristotel, *Nikomahova etika*, Kultura, Beograd, 1970, str. 112)

je to način da većina ljudi u društvu i državi, kada to prihvati i to živi, osigura i sigurnost i stabilnost u svojoj zajednici.

Koliko je pravda značajna za ljudski život, pokazali su grčki antički mislioci. Tako je Sokrat ostavio poruku, o kojoj Platon piše u svom delu *Gorgija*, da nije jaka i moćna država koju su stvorile političke vođe i koju su ljudi skloni da hvale. Pokazuje se, međutim, da su te vođe uspele da „državu učine velikom, ali niko neće da vidi da je država baš zbog njih, tih starih državnika, od bolesti podbula i skroz trula“.²² Istorija je pokazala da je Sokratova poruka često ostvarivana i da su upravo društva i države koje su nastajale i trenutno se održavale uz pomoć velikih političkih vođa, propadale brzo posle njihovog nestanka. Zato je Sokrat smatrao da jačina jednog društva i države ne zavisi od moćnih političkih vođa već od umerenosti i pravednosti.

Savremena društva i države koje u svojoj organizaciji drže do umerenosti i pravednosti dugo traju, a i lako izlaze na kraj sa problemima i krizama koje povremeno nastupaju. Primeri savremenih država koje drže do umerenosti i pravednosti su skandinavske zemlje. U njima se pokazuje da se ljudi pridržavaju i umerenosti i pravednosti. Iako su one bogate, iako bi njihovo stanovništvo moglo da sebi pruži veliki raskoš kada su u pitanju materijalne potrebe, oni u to ne upadaju, već se upravo umerenošću brane od toga da ih stvari postvare i progutaju. Takođe, kada je u pitanju politički život, kod njih se političke vođe na izborima biraju, ali i lako na izborima smenjuju. Svoj izbor oni više doživljavaju kao čast i odavanje priznanja idejama, konceptima, sposobnostima i veštinama koje nude građanima. Istovremeno, kod njih stalno opstaje osećaj da su privremeni i da treba da se povuku čim im građani na izborima ne ukažu poverenje. To je primer koji pokazuje da ljudi koji se bave politikom doživljavaju svoj angažman kao privremen i samo kao službu. Više razmišljaju o tome šta će da učine u toku svog mandata. Zato političke smene kod njih nisu izazov za neke opasnosti koje mogu da naruše red, stabilnost i sigurnost društva i države, odnosno da poremete normalnost društvenog i političkog života.

Pouka je da država ne sme da zavisi od vođa, ali ni od naroda, već od vrednosti i principa. Volja i vođa i naroda je promenljiva, dok su vrednosti i principi, i na njima zasnovani dobri zakoni, garancija da ta volja — koja može da završi i u lošoj volji, zlovolji ili samovolji — ne dovede u pitanje stabilnost i sigurnost društva, u nekim slučajevima i uništenje društvenog i državnog života.

²² Platon, *Gorgija*, Kultura, Beograd, 1968, str. 171.

Vladavina dobrih zakona, kao nepersonalizovanih autoriteta, garancija je da se u društvu i državi održava normalnost.²³

Pokazalo se da jedna posebna pravda, socijalna pravda, kada je u društvu i državi prihvaćena, donosi dobre rezultate vezane za sigurnost i stabilnost tog društva i države. Socijalna pravda, kao koncept uređenja društva i države, vezuje se za demokratsku vladavinu. Socijalna pravda ublažava nejednakosti u društvu i na taj način na najmanju meru smanjuje mogućnost izbijanja socijalnih sukoba. Ljudi su izuzetno osetljivi na nejednakost, posebno kada je ona proizvod nepravde. Upravo socijalna pravda taj problem razrešava na najbolji način. Socijalna pravda podrazumeva raspodelu na jednake delove ili raspodelu prema potrebama. Socijalna pravda čini ljude umerenim kada su u pitanju potrebe, odnosno da ne štrče u zadovoljavanju i gomilanju potreba, posebno luksuznih. Socijalna pravda suzbija kod ljudi osećanja zavisti, mržnje i pakosti.

Koncept socijalne pravde zasnovan je na potrebi rešavanja izuzetno osetljivih socijalnih pitanja: nezaposlenosti, nezaštićenosti u slučaju bolesti, starosti, dece, nedostatka kulture i obrazovanja, siromaštva, bede i gladi.²⁴ Konceptom socijalne pravde na najbolji način se rešavaju ovi problemi koji prate društva i svode se na meru koja neće ugroziti ljude, odnosno dovesti ih u poziciju egzistencijalne oskudice, duševne patnje i osećaja duhovnog poniženja. Sve su ovo problemi i teme koji bi trebalo da budu obrađeni u okviru srednjoškolskih predmeta iz društvenih i humanističkih nauka.

Upoznajući se o ovim problemima i stičući znanja o njima, učenici će se pripremati da sutra, kao profesionalci, ali i kao ljudi, vode računa da ih neki od

²³ Normalnost dolazi od normi. Onaj koji drži do normi omogućava i normalno ponašanje u društvenom i političkom životu. Što je pojedinac prihvatio više različitih normi, to je on normalniji sa aspekta društvenog života. Te norme su običajne, religijske, moralne i pravne. Prve tri su preporuka i za njih ne postoji teža kazna, ali pravne norme sa sankcijom omogućavaju kažnjavanje pojedinaca kada se ne ponašaju kako zakoni i propisi nalažu. „Za razliku od vrednosti, koje su apstraktne, *norme* su konkretne. Norme kao merila i propisi su tehnički deo ali bitan u ostvarivanju vrednosti. Iza svake norme nalazi se neka vrednost, na primer iza moralne norme — *dobro* ili iza pravne norme — *pravda*... Norme unose red i normalizuju život. Ako one funkcionišu u društvu pojedinci su sigurni a društvo stabilno. U onim društvima gde norme ne funkcionišu nema reda a zajednicom najčešće upravlja samovolja i zavlada haos. Ističući značaj normi za ljudski život i život u zajednici, Sokrat je izgovorio poruku: ‘Bolje je otići u smrt poštujući norme nego živeti kršeći ih i odbacujući ih’. Naravno, norme — običajne, verske, moralne, pravne, ideološke, jezičke — mogu se razlikovati od kulture do kulture. Univerzalne norme nastaju na osnovu univerzalnih vrednosti“. (Čedomir Čupić, *Sociologija*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 33–4)

²⁴ Otrifrid Hefe, *Pravda*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2008, str. 86.

ovih problema ne pogodi, da drugima pomažu i utiču na donošenje najpravednijih zakona i propisa. Na ovaj način oni se pripremaju i za lični volonterski angažman i osposobljavaju da utiču da društvene i državne institucije funkcionišu onako kako zakon nalaže, da bi se pravda u takvom društvu održavala i da ne bi mogao niko da je dovede u pitanje.

Mesto i uloga etike i morala u programima predmeta društvenih i humanističkih nauka

U programima predmeta društvenih i humanističkih nauka posebno mesto trebalo bi da dobiju moralni pristupi, moralne pouke i poruke i moralne dileme. Pokazalo se da su savremena društva moralno dovedena u pitanje i često teško moralno obolela.²⁵ To se posebno odnosi na društva i države porobljene autoritarnim vladavinama, ali i ona na prelazu iz autoritarnog u demokratski poredak. Ta društva su pogođena prevashodno krizama primarnih sistema: političkog, ekonomskog, socijalnog i vrednosnog. Od kriza u ova četiri bitna strateška sistema, po posledicama je najopasnija vrednosna kriza.

Kada se uruši politički život, zbog samovolje koja dovede u pitanje funkcionisanje institucija, može se očekivati da se jednog momenta to zaustavi i počne oporavljanje političkih institucija. Nešto slično se dešava i sa ekonomskim sistemom, kojeg pogađaju ciklične krize, najčešće svakih sedam godina, zatim velike krize koje zahvate celo društvo i državu, kao i krize koje dolaze spolja, svetske ekonomske krize. I iz njih se može izaći ako se nađu dobra rešenja i ako se oporavi proizvodnja, poveća produktivnost i reguliše tržište, preko kojih se pokazuju rezultati funkcionisanja ekonomskog sistema. Socijalna kriza nastupa kao posledica krize političkog sistema ili krize ekonomskog sistema. Ova kriza se stabilizuje stabilizacijom ekonomskog sistema. Kad nastupi vrednosna kriza, međutim, ona postaje veliki problem svakog društva i države, jer njene posledice traju decenijama i njome se nose mnoge buduće generacije.

Zato je izuzetno opasno razoriti vrednosni sistem, odreći se vrednosti ili ih potpuno ignorisati. Stoga je važno da se u obrazovnom sistemu formira svest

²⁵ Filozof etičar Milan Kangrga ističe da je mnogo toga u savremenim društvima što se može okarakterisati „kao mentalna ‘retardiranost’ kao individualni habitus, što se vjerovatno ne da ‘liječiti’ nekim psihoanalitičkim instrumentarijom, pa to ostaje ‘izgubljeni slučaj’“. (Milan Kangrga, *Etika*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004, str. 491) Upravo ova Kangrgina konstatacija nas obavezuje da ozbiljno i sistematski obrazovanjem moralno uzdignemo buduće generacije da ne bi moralno zakržljale i tako obesmislile i opustošile sopstvene živote.

i samosvest o posledicama posle sloma vrednosnog sistema.²⁶ Ljudi bez vrednosti lutaju bespućima i teško se snalaze u prašumi života. Bez vrednosti, lak su plen opakih ljudi koji poprimaju zverske karakteristike. Kada vrednosti izgube značaj za ljudski život, ulazi se u stanje u kojem je sve dopušteno. U međuvremenu, ljudi su iz predašnjeg života izgubili instinkt prirodnog stanja pa postaju nemoćni ili opasni. Niče je upozoravao da čovečanstvo polako klizi u veliku neizvesnost i opasnost kada proglasi da je „Bog mrtav“. Bog je simbol za meru, prema kojoj se ljudi orijentišu. Kada mera nestane, oni su ostavljeni da ih trenutna stanja vode, često i dovode u pitanje, odnosno da ne mogu da se na ljudski način orijentišu i čovečno žive. Zato je izuzetno važno da učenici nauče da im određeni moralni pristupi omogućavaju da se vrednosno ne pogube.

Poseban značaj ima moralni pristup oslonjen na dužnosti.²⁷ Prema ovome pristupu, ljudi se uče da je dužnost čoveka da se uvek ponaša tako da radi na

²⁶ „Postoje stare vrednosti koje moraju biti sačuvane, iako se sada nalaze u drugačijem kontekstu od nekadašnjeg. Ni poslušnost ni disciplinu ne treba odbaciti kao takve. Obrazovanju su te vrednosti potrebne ako se ono sastoji, što je očigledno, od stvaranja navika i običaja i formiranja karaktera... Uvesti novine ne znači rušiti, već *razlučiti* šta to postoji u naučenom što vredi sačuvati i na koji način to valja činiti. Za to razlučivanje treba dati minimum izvesnosti o vrednosti onoga što neko radi, i topline žara, izvesnog prijanjanja za svet koji im pomažemo da otkriju“. (Viktorija Kamps, *Javne vrline*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, str. 102–3)

²⁷ To je deontološki pristup. Deontološki dolazi od starogrčke reči deontos — dužnost. U klasičnim moralnim teorijama razvio ga je Kant. Prema njemu, „*dužnost jeste nužnost jedne radnje iz poštovanja prema zakonu*... Radnja iz dužnosti treba, dakle, potpuno da izdvoji uticaj sklonosti, a sa njom i svaki predmet volje, prema tome za volju ne preostaje ništa što može da je determinira osim, objektivno uzev, *zakon* i, subjektivno, *čisto poštovanje* prema tome praktičnome zakonu, dakle maksima koja glasi: da se takvome zakonu treba pokoravati čak i na štetu svih svojih sklonosti“. (Immanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 33–4) Kant u *Kritici praktičnog uma* uzvikuje: „*O dužnosti!* Ti uzvišeno veliko ime koje u sebi ne sadržiš ništa omiljeno što podrazumeva dodvoravanje, nego zahtevaš pokoravanje, ali i ne pretiš ničim što bi u duši pobudilo prirodnu nenaklonost i što bi, da bi volju pokrenulo, zastrašivalo, već samo postavljaš zakon koji sam od sebe nalazi u duši pristupa i koji sam sebi, protivno volji, pribavlja uvažavanje (premda ne uvek i pokoravanje), pred kojim zane-me sve sklonosti, iako krišom rade protiv njega: šta je tebi dostojan istočnik i gde se nalazi koren tvog plemenitog porekla koje ponosno odbija svako srodstvo sa sklonostima, kad je ponicanje iz tog korena neizostavni uslov one vrednosti koju ljudi jedino sebi mogu dati?... To nije ništa drugo do *ličnost*, to jest sloboda i nezavisnost od mehanizma celiokupne prirode, a ipak u isto vreme posmatrana kao moć jednog bića koje je podvrgnuto osobitim, naime njegovim vlastitim umom datim čistim praktičnim zakonima“. (Immanuel Kant, *Kritika praktičnog uma*, BIGZ, Beograd, 1990, str. 107). Praktični um „nalaže da se misao o dužnosti, koja uklanja kako svaku *aroganciju* tako i sujetnu *filautiju* (od starogrčke

dobru, i svom i drugih. Dužnost je da smo uvek dobri i da nikada ne nanosimo bilo kakvu patnju, bol, nesreću ili zlo, ni sebi ni drugima. Dužnost nalaže da se ponašamo dobro, ne da bi to drugi uočili, nego zato što smatramo da je to ispravno zbog nas samih. Kada bi dužnost proizilazila iz stava da to radimo zbog drugih, onda bismo lako ušli u problem kalkulacija. Prema jednim, od kojih nešto očekujemo, ponašali bismo se dobro, ali prema drugima, od kojih ne očekujemo ništa, ponašali bismo se rđavo ili bismo bili ravnodušni kad zapadnu u probleme. To nije princip dobra. Princip dobra nalaže da to radimo zato što je to naša unutrašnja potreba i dužnost.

Darivanje i pomoć drugima oraspoložuje i druge i one koji to čine. Darivanje i pomoć su moralni postupci, ali samo ako se od darivanja i pomoći ne očekuje protivusluga. Ljudi koji daruju su bolji ljudi i lično se bolje osećaju. Darivanje je uzvišeni čin koji ljude čini radosnim, unosi toplotu, vedrinu i energiju u ljudske živote. Ima nešto u darivanju od stvaralačke moći i unutrašnje radosti. Takođe, i pomoć je visok moralni čin. Svakome treba pomoći, s tim da sebe ne ugrozimo. Pomoć treba da bude nesebična i da iza nje ne postoji nikakva kalkulacija. Stari su poručivali — kada se nekome pomogne ili se pozajmi, odmah se to otpiše. Ako pomognuti ili onaj kojem je pozajmljeno bude nešto od toga vratio, to je njegov odnos prema pomoći koju je dobio. Onaj koji pozajmljuje treba da pozajmljeno otpiše da bi lakše podnosio stanje u kojem onaj koji je tražio to ne vraća. Takav obrazac ponašanja opušta ljude i čuva ih od opasnih stanja koja se mogu manifestovati kao stres ili osvetoljubivost. Upravo da bi stres bio izbegnut, najbolje je da kada nešto pomažete ili pozajmljujete o tome više ne razmišljate.

Moralna kultura i moralne dileme

Moralne poruke i pouke velikih svetskih mislilaca utiču na podizanje moralne kulture ličnosti.²⁸ Te poruke i pouke su jasne, precizne i razumljive

reči *philautia* — blagonaklonost prema sebi, samoljublje — prim. Č.Č.), načini najvišim *životnim principom* svekolikog moraliteta u čoveku“ (Op. cit. str. 106) O savremenim deontološkim pristupima pogledati tekstove Nensi (En) Dejvis, „Savremena deontologija“ i Džonatana Denesija „Etika prima facije dužnosti“, u Zborniku *Uvod u etiku* (priredio Piter Singer, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2004, str. 299–332)

²⁸ Karl Jaspers smatra da je znak „veličine mislioca što dospeva u moguću istovremenost sa svima, što govori ono što povrh vremena budi ljudske mogućnosti, što postaje njihovo ogledalo, što ih ohrabruje i krepí, što se sa njima sukobljava“. (Karl Jaspers, *Sokrat, Buda, Konfucije, Isus*, Vuk Karadžić, Beograd, 1980, str. 58)

svima.²⁹ Kada se obrazovanjem i obrazovnim sistemom šire, one moćno utiču na izgradnju ličnosti, odnosno dobrih karaktera. Za jedno društvo i državu, mnogo su bitnije moralne od uspešnih ličnosti. Uspešna ličnost bez morala može biti opasna, jer ne bira sredstva da bi uspela. Zato je najpoželjnije i dobro da je moralna ličnost istovremeno i uspešna.

Moralne dileme su: lojalnost–istina; pojedinačno–zajedničko; kratkoročno–dugoročno; i pravedno–korisno.³⁰

Lojalnost–istina predstavlja jednu od složenih i dramatičnih dilema čestih kod ljudi u svakodnevnim odnosima. Lojalnost, odnosno privrženost, ima značaj u pojedinačnim odnosima, ali i odnosima vezanim za život u grupama, institucijama i organizacijama. Lojalnost je ona vrsta privrženosti koja ljude obavezuje da se između sebe potpomažu, ali i podržavaju. Lojalnost je značajna za profesionalne odnose u institucijama i organizacijama. U institucijama i organizacijama potrebno je da se razvije dvostruka lojalnost. Prva prema radnom timu i rukovodiocu unutar institucije i organizacije, a druga prema instituciji i organizaciji. Kad su u pitanju međusobni odnosi, biti lojalan ima smisla ako su u pitanju prijateljstva, druženja i ispomaganja. Ako je, međutim, privrženost povezana s nekim rđavim radnjama ili neprihvatljivim delovanjem i ponašanjem, onda lojalnost gubi svaki značaj i preobražava se u saučesništvo u nedelu, u rasponu od sitnih obmana i prevara do zloupotreba i zločina. Najveća ograničenost kada je u pitanju lojalnost vezana je za istinu. Lojalnost prema istini je izuzetno poželjna i ona na najbolji način afirmiše istinu u svakodnevnom životu. Biti lojalan, međutim, a pritom ta lojalnost nije povezana sa istinom nego je u suprotnosti s njom, nije poželjno niti prihvatljivo. Posebna dilema proizilazi na relaciji lojalnost–istina kada su u pitanju institucije i organizacije. Čovek u okviru institucija i organizacija treba da bude lojalan prema profesiji koju obavlja tako što će se maksimalno zalagati da bi posao obavio na najbolji način, iskazujući na taj način lojalnost timu u kojem radi i rukovodiocu koji vodi posao. Takva lojalnost izuzetno je poželjna i cenjena. Lojalnost koja bi proizilazila iz prihvatanja zloupotreba ili nelegalnih radnji u okviru institucije i organizacije, ne bi smela da se prihvati. Lojalnost je posebno opasna

²⁹ O moralnim porukama i poukama antičkih grčkih i rimskih mudraca i filozofa pogledati knjigu: Miloš Đurić, *Istorija belenske etike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1977.

³⁰ Čedomir Čupić, „Moralne dileme i drame profesorskog poziva“, u Zborniku *Srbija i globalizacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2015, str. 86. Konkretno primere prve tri navedene moralne dileme pogledati u knjizi Rašforda Kidera. Četvrta moralna dilema, prema Kideru, je pravda–milost. (Rašford Kider, *Etičke dileme*, CID, Institut za medije Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 21–7.

ako se vezuje za interese, pojedinačne i grupne, jer ponekad ti interesi mogu da nanesu štete onima koji ne pripadaju grupi ili koji ne dozvoljavaju da se u okviru institucija obavljaju nelegalni poslovi. Zaposleni u institucijama i organizacijama treba da vode računa i kada je u pitanju lojalnost prema instituciji i organizaciji, posebno u okolnostima odbrane institucije i organizacije od nekih spoljašnjih nelegalnih uticaja. Ako se institucija u poslovanju na tržištu služi nelegalnim ili nečasnim sredstvima, onda zaposleni u njoj ne bi smeli da to prečute u ime lojalnosti i trenutne koristi. Oni bi na taj način prikrivali sve nedozvoljeno kada je u pitanju odnos institucije prema spolja. Drugim rečima, u moralnoj drami dileme lojalnost–istina ljudi treba uvek da vode računa da su na strani istine i da prihvataju samo lojalnost koja je u skladu sa istinom i koja je podržava. Na taj način oni moralno deluju i moralno se ponašaju i ovu dilemu na najbolji način razrešavaju.

Pojedinačno–zajedničko kao dilema nastaje onog trenutka kada pojedinačni postupci dovode u pitanje zajedničko i ono što bi trebalo da predstavlja opšte ili javno dobro. Neograničeno pojedinačno delovanje i ponašanje može da izvrši u egoizmu koji kod ljudi podstiče sebičnost, pa i gramzivost. Svaka gramzivost, odnosno pohlepa, narušava zajedničko dobro. Da ne bi pojedinačno dovelo u pitanje zajedničko, potrebno je kod pojedinaca trenirati uzdržanost, izdržljivost, samosavlada vanje i odgovornost. Uzdržanost ljude čuva od egoizma i samozadovoljstva. Ona pojedince disciplinuje, kontroliše njihove strasti, ali i volju, i na taj način obuzdava nerealne ambicije koje mogu da se izrode u samovolju kad labilni pojedinci dobiju neki društveni i državni položaj. Uzdržanost proističe iz razboritosti, odnosno razboritog delovanja i ponašanja, kako u bližoj okolini, tako i u profesiji, ali i u društvu. Naravno, uzdržanost dovodi u pitanje izazove složenih životnih ponuda, ali i težnju za materijalnim bogatstvom po svaku cenu. Drugim rečima, pred bogatim izazovima sadržaja života uzdržanost je jedna vrsta zaustavljanja i selekcije pred izobiljem materijalnih stvari. Uzdržani na razborit način biraju samo ono što im je bitno i neophodno za pristojan život. Da bi se našla mera između pojedinačnog i zajedničkog, potrebno je kod pojedinaca trenirati izdržljivost. Izdržljivost podrazumeva stvaranje otpornosti pred unutrašnjim i spoljašnjim štetnim izazovima i nagovorima. Upravo u tim nepovoljnim izazovima, pomoću izdržljivosti se čuva čovečnost da ljudi ne bi zbog trenutnih koristi upali u nešto rđavo i nelegalno. Nesporno je da je samosavlada vanje velika vrlina za svakog pojedinca. Samosavlada vanje je unutrašnja drama pojedinca u kojoj ličnost na osnovu razuma i savesti kontroliše svoje postupke. Pojedinci koji su razvili kod sebe samosavlada vanje su moćne ličnosti i, što je još važnije, moralno kultivisane. Naravno, samosavlada vanje je veliki izazov, jer traži veliki nadzor i kontrolu sopstvenih strasti,

volje, želja, apetita, ambicija, ali i spoljašnjih izazova. Samosavladavanje se postiže na osnovu moralnih pouka i poruka, uz veliku disciplinu i trening, koje, kad se kod pojedinaca razvije, postaje velika vrlina.

Odgovornost ima veliki značaj kada je u pitanju odnos pojedinačne dobiti i zajedničkog dobra. Odgovoran pojedinac uvek će gledati da ostvaruje lični interes prema meri u kojoj neće biti dovedeno u pitanje zajedničko dobro. Pojedinačni interesi imaju smisla samo kad su usklađeni sa zajedničkim interesima. Ta usklađenost, između ostalog, pripada i odgovornosti pojedinca. Da bi dilema pojedinačno–zajedničko na bolji način bila razrešavana, potrebno je prihvatiti pouku i poruku antičkih mudraca i filozofa da treba razdvojiti privatno i javno. Mešanje privatnog i javnog može da dovede do rđavih i tragičnih posledica. Privatno nikada ne bi smelo da dobije prostor u okviru javnog. Kad su tačno razgraničeni privatno i javno, onda se vodi računa da se privatni postupci ne pomešaju sa javnim i tako javno na osnovu privatnog dovede u pitanje ili upropasti.

Dilema *kratkoročno–dugoročno* vezuje se za ciljeve, obaveze i zadatke. Ciljevi pripadaju čovekovo samosvesti. Da bi osmislili život, samosvesni određuju ciljeve koji ih podstiču da život učine smislenijim, boljim, pravednijim i lepšim. Zato je bitno odrediti ciljeve i tačno ih definisati da bi oni mogli da postanu svima jasni i da se na taj način iznađu i putevi i sredstva njihovog ostvarivanja. Postoje dugoročni, srednjoročni i kratkoročni ciljevi, koji bi trebalo da proizilaze jedni iz drugih. Realizacija kratkoročnih ciljeva, koji se određuju na osnovu dugoročnih i srednjoročnih, podrazumeva tačno procenjenju dinamiku i vreme i pokazuje da li su dobro formulisani srednjoročni i dugoročni ciljevi. Ako kratkoročni ciljevi nisu dobro postavljeni, ako nisu precizno razrađeni obaveze i zadaci, onima koji ih sprovode pokazaće se da ni kratkoročni ni srednjoročni ciljevi neće biti ostvareni. Takođe, nerealni dugoročni i srednjoročni ciljevi već će se pokazati kod kratkoročnih. Naravno, kratkoročno neosmišljeno dugoročnim gubi smisao čak i ako se trenutno učini uspešnim i korisnim. Ono nema perspektivu kada je u pitanju dugoročna strategija. Zato treba voditi računa da uvek kratkoročno bude povezano sa dugoročnim i srednjoročnim, ali istovremeno da realizacija kratkoročnog pomaže ostvarivanju srednjoročnog i dugoročnog.

Moralna dilema *pravedno–korisno* izaziva različite posledice po ljude. U svakodnevnom životu se pokazuje da korisno ne mora istovremeno da bude pravedno. Takva vrsta koristi, odnosno dobiti, može da zavara ljude i da ih ponekada navede da upotrebe opasna sredstva kako bi ostvarili ono što njima koristi. Upotreba svih sredstava u svrhu ostvarivanja koristi može biti opasna zato što može mnogima da nanese veliku štetu, pa i zlo. Korisno koje nije

pravedno može trenutno da se smatra uspešnim, ali takav uspeh nema budućnost. Taj uspeh možda nastaje pomoću raznih obmana, prevara, manipulacija i nelegalnih radnji. Samo uspeh koji donosi i korist, a istovremeno je pravedan, ima smisla i može se prihvatiti. Drugim rečima, korisno ima ograničenje u pravednom. Svaka korist koja je pravedna, odnosno ostvarena na pravičan način i koja je proizvod pravila i dobrih zakona, treba da se prihvati i podrži i treba je negovati u međuljudskim odnosima. Nesporno je da je pravda mera po kojoj se procenjuje korist.

Život u savremenim društvima je dinamičan, odnosno brzo se odvija i pun je velikih promena i preokreta.³¹ Moderne tehnike i tehnologije u savremenim društvima izazivaju velike promene koje teško može da prati ljudska priroda. U ljudskoj prirodi, od samog formiranja organizovanih društava i država, tinja i traje napetost između navika i novina. I navike i novine imaju značaj i značenje za ljudski život. Navikama se ustoličuju ljudski običaji, kulturni obrasci, svakodnevna delovanja i ponašanja. Navikama se održava postepeno kretanje ljudi kroz život. One, međutim, ponekad mogu da ljude opterete, ali i porobe. Posebno u situacijama kada se ljudsko stvaralaštvo razvija i kada posledice tog stvaralaštva izazivaju velike novine i promene u ljudskom delovanju. Ljudi su zaprepašćeni naglim promenama, odnosno revolucionarnim otkrićima koja menjaju njihov život.

Ljudi pred novim često imaju osećaj iznenađenja i straha. Strah od novine blokira ih da nešto menjaju u svom životu. Iz te napetosti navika i novine nastaju poremećaji povezani sa ljudskim zdravljem. Poremećaji su, prevashodno, mentalne prirode. To su najčešće strah i strepnje koje proizvode stres. Stres je moderna bolest koja je u savremenosti poprimila pošasne razmere.

Mnogi ljudi ne mogu da se nose sa dinamikom života, iz čega proizilaze njihovi svakodnevni, može se reći i svakočasovni stresovi. Stresovi smanjuju imunitet organizma, a kada se nagomilaju mogu izazvati potpuni gubitak imuniteta, ali i neka opasna maligna obolenja. Iz tih razloga, učenike srednjih škola treba pripremati da na otporan način prihvate sutrašnji dan i da se pripreme za životnu dinamiku i turbulencije. Kada u sebi razreše dilemu odnosa prema navikama i novinama i kada na to ne reaguju burno, već smireno, prihvatajući i poštujući unutrašnju prirodu svog organizma, ali i mentalno stanje povezano

³¹ „Život današnjeg čovjeka nije povoljan za produbljenje. Njemu nedostaje mira i kontemplacije, to je život nespokojstva i žurbe, natjecanje bez cilja i promišljenosti... Živimo od senzacije do senzacije. I naše ulaženje u stvar je površno, naš se vrijednosni osjećaj otupljuje u lovu na ono senzacionalno“. (Nicolai Hartmann, *Etika*, Ljevak, Zagreb, 2003, str. 21)

s prihvatljivošću nečega, onda postižu kakav-takav balans između navike i novine, ali i otpornost i fleksibilnost u svakodnevnom ponašanju. Stoga treba sačuvati mentalno i fizičko zdravlje mladih ljudi koje čeka uključivanje u radni proces, ali i od izazova svakodnevnog života, posebno dela povezanog s pojavom novina.

Trka za stvarima i svaka vrsta potrošačke groznice, veliki su atak na čovekovo fizičko i mentalno zdravlje. „Pred njihovim očima je izobilje ništarija u obliku robe koja im se nudi, a koje ništa suštinski ne znači niti poboljšavaju njihov život. To izobilje ništarija potpomognuto je savremenim tehnikama i tehnologijama koje omogućavaju najjeftiniju zabavu, duboko vulgarnu i brutalnu. Takva zabava ljude ogoljava i fizički i mentalno. Sve maske padaju, sve je ogoljeno. Nažalost, ni religije se nisu u tome snašle kao čuvari unutrašnjih mera, odnosno normi i pravila ponašanja koje bi ljudima omogućile da održavaju lično dostojanstvo i teže jednakosti i ravnopravnosti. Zavladała je logika što golije, to Bogu milije...

Kult tela bez kulta glave napravio je obezglavljenе pojedince. Važno je da li je pribavljen poslednji krik raznih umišljenosti i izmišljotina potrošačke mode. Ne pita se čemu to služi i koji je smisao. Potrošačke ljudske kreature kreću se mega tržišnim centrima da u njima nebitnim stvarima popune svoju unutrašnju pustoš. Nakindureni, oni postaju cirkuske kreature. Opčinjenost stvarima ljude nije otuđila samo od čovečnosti nego ih je i postvarila. Stvari se prilagođavaju ljudima da bi od slabih ljudi napravile stvar. Od svih čula u tom postvarenom svetu izdvaja se i dominira čulo vida. Od njega su otupela druga čula, a misao zgasnula. Pred nasrtajem ogoljenog i obnaženog tela logika misli je potisnuta. Vode se isprazni razgovori u kojima se pominju i veličaju poslednje modne izmišljotine.

Ove nemisleće ljude impresioniraju moderne tehnike i tehnologije koje im stvaraju iluziju sopstvenog značaja i važnosti i proširivanja sopstvene moći. Moć tehnike preuzela je ljudsku imaginaciju, maštu, inspiraciju. Impresija tehničke moći razorila je nekadašnju impresiju moći razuma i uma.³²

Sokrat je upozoravao ljude, idući kroz trgovački deo Atine i gledajući šta se sve od robe nudi: „Kako mnogo stvari mi je nepotrebno!“³³ Drugim rečima, Sokrat je poručio ljudima da budu umereni kada su u pitanju stvari,³⁴ odnosno

³² Čedomir Čupić, „Politika ili antiipolitika“, rukopis, Beograd, januar 2021.

³³ Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 49.

³⁴ Sokrat je bio „samostalan i dostojanstvenog karaktera. Pamfila u sedmoj knjizi *Uspomena* priča kako mu je jednom Alkibijad poklonio veliko imanje da sazida

izazovi koji proizilaze iz velike ponude robe i mogu da završe u potrošačkoj gramzivosti. Nuđenje izobilja stvari ne znači da su one potrebne sve svakom čoveku. Ljudi treba da se orijentišu tako što će uzimati ono što je dovoljno da zadovolji njihove osnovne potrebe, ali i potrebe do kojih mogu lako doći, ne upuštajući se u iznurivanje ili idući preko granica onoga što mogu sami da zarade. Svako prekomerno zaduživanje da bi se uživalo u potrebama može ljudima da se obije o glavu. Često nemajući umerenost u zadovoljavanju potreba, pa i onih koje nisu nužne, ljudi upadaju u dužničko ropstvo koje može da ima teške posledice po njihovo fizičko i mentalno zdravlje. Antički mudraci su podučavali ljude da treba s merom da žive, odnosno da tačno odmere šta im je neophodno kako ne bi upadali u jednu vrstu gladi za nečim što ih može porobiti.

Veselost, radost i raspoloženje

Škola treba da afirmiše kod učenika *veselost, radost i raspoloženje*. Upravo ova tri stanja kasnije bitno utiču na pojedince kada se uključe u profesionalni i društveni život. Veselost je nešto što oplemenjuje ljude, što pokazuje njihovu pozitivnu i dobronamernu energiju. Ona se oko ljudi širi kao plamen i podiže sve ljude, uspravlja ih i čini ih i boljim i lepšim. Upravo veselost treba prihvatiti i poneti kao pouku koja, kad se praktikuje, čini konkretni život lakšim i lepšim. Niče je upozoravao da nam je potrebna vesela nauka.³⁵ Učenje i znanje ne treba da bude nešto teško, tužno i dosadno. Učitelji, nastavnici i profesori treba da šire veselost i na taj način podstiču učenike na doživljaj uzvišenosti u procesu saznavanja i sticanja znanja. Vesela škola je oda radosti životu.

Naravno, normalno društvo i država stimulušu obrazovni sistem tako što primereno nagrađuju učitelje, nastavnike i profesore, da bi oni mogli da se potpuno posvete jednom od najstarijih svetih poziva. Učitelji, nastavnici i profesori ne smeju da budu materijalno poniženi. Oni ne treba da imaju mnogo, ali dovoljno da mogu da žive pristojno i da svoj poziv doživljavaju kao uzvišenu misiju. Njihova materijalna sigurnost stvara od njih ljude koji unose vedrinu i duh proleća u obrazovni proces.

kuću, a on rekao: 'Pretpostavimo da mi je potrebna obuća, a da mi ti poklanjaš čitavu kožu da od nje načinim samo jedan par; zar ne bi to bilo smešno ako bih primio?' (Op. cit. str. 49)

³⁵ Niče smatra da u obrazovnom procesu treba da se „smejanje udruži s mudročću“ (Fridrih Niče, *Vesela nauka*, Grafos, Beograd, 1984, str. 38)

Stanje radosti izuzetno je bitno za obrazovni proces. Tamo gde se ljudi raduju, oni podižu bolji pristup životu, radost u sopstvenoj duši i duhu.³⁶ Radost u susretu sa drugima, radost u saznavanju. Rado viđanje, rado suočavanje, rado saznavanje. To je ono što bi trebalo da prati svakodnevni život u obrazovnom procesu. Veselost i radost grade nešto najbitnije za čovekov život: raspoloženje. Jedan veliki filozof 20. veka raspoloženje je definisao kao spoj misli i života. Gde nema raspoloženja, nema ni misli, ni života. Samo raspoloženi ljudi slave život, unose u njega potpuno sebe i na taj način razvijaju sve mogućnosti koje im je podarila priroda ili Bog. Raspoloženje otkopčava ljudske mogućnosti, posebno njihove stvaralačke darove. Iskustvo je pokazalo da raspoloženi ljudi mnogo više daju nego oni koji su u problemima i nevoljama. Patnje ljude opamećuju, a raspoloženja podstiču. Takođe, iskustvo je pokazalo da su društva u kojima dominira raspoloženje razvijenija i bogatija u svakom pogledu. Stvoriti raspoloženje i učiti ljude da traže razloge, ali i ljude koji donose i unose raspoloženje, velika je umešnost i sjajna poruka za bolji i lepši obrazac života.

Formiranje građanskih ličnosti

Da bi se društvo i država stabilizovali i da bi život bio usklađen sa kulturnim i civilizacijskim dostignućima, potrebno je posebno izdvojiti obrazovni sistem koji treba da postane strateški i primaran. Vaspitanjem, obrazovanjem i socijalizacijom izgrađuju se ličnosti, ali i dodatni deo bitan za društveni život: formiranje građanskih ličnosti. Građanin je subjekat političkog života. Nema politike bez građanina, niti građanina bez politike. I reč politika i reč građanin nastaju u starogrčkom jeziku iz reči polis. Iz te reči nastaje politeja, odnosno politika, i polites, odnosno građanin. Ovo pokazuje da su politika i građanin nepodvojivi već u lingvističkom značenju. Kada se odvoje politika i građanin, na delu je rđava politika ili pojedinci koji nisu dorasli do građanina kao ličnosti, odnosno subjekta političkog života.

Ovo istraživanje upravo pokazuje da država Crna Gora, ako hoće da se pozicionira kao demokratski politički poredak, treba da vodi računa o podizanju svesti i samosvesti građana, ali i o politici koja će uz nadzor, kontrolu, dobre zakone i institucije funkcionisati onako kako stoji na početku formiranja političkog organizovanog života. Politika kao praktična delatnost u antičkom

³⁶ „Prijatna osećanja ljubavi i radosti mogu da zadovolje i podrže naše srce bez ikakvog dodatnog zadovoljstva“. (Adam Smit, *Teorija moralnih osećanja*, CID, Podgorica, 2008, str. 9)

grčkom svetu u kojem je nastala služila je da zadovolji pravdu i dobro kao dve univerzalne vrednosti. Služila je i da ostvari opštu korist, odnosno modernim jezikom rečeno, opšti interes ili javno dobro. Da bi se tom idealu težilo, potrebno je da država kulturnom politikom, odnosno kulturnim obrascem, utiče i pomaže izgradnju građanina kao subjekta političkog života. Obrazovanje je jedan od stubova koji bitno utiču na formiranje građanina, ali i na njegovo usmeravanje koje kod njega utemeljuje i razvija demokratsko mišljenje, delovanje i ponašanje.

Mnogo toga u procesu promene poretka u bivšoj Jugoslaviji, pa i u Crnoj Gori, dovedeno je u pitanje. Urušene su vrednosti i vrednosni sistem iz jednog ideološkog vremena, ali nije stvoren i ponuđen novi vrednosni sistem. Ljudi se obrazovanjem mogu učiti da znaju koje su to univerzalne vrednosti, a koje partikularne, odnosno posebne i pojedinačne, koje omogućavaju da se jedno društvo na bolji način učvrsti i razvija.³⁷ Naravno, posebne i pojedinačne vrednosti uvek treba da proizilaze iz univerzalnih vrednosti i budu u skladu sa njima. Tamo gde partikularne vrednosti nisu usklađene sa univerzalnim i gde univerzalne vrednosti nisu merila posebnosti i pojedinačnosti, nešto nije u redu i ti pojedinci i to društvo su u velikim problemima i nevoljama.

Etika — obavezan predmet u srednjim školama

Sve su ovo razlozi da se postojeći korpus predmeta iz društvenih i humanističkih nauka zadrži, ali i da se uvedu neki novi predmeti u onim srednjim školama u kojima nisu zastupljeni. Bilo bi dobro da se u svim srednjim školama kao obezvan uvede novi predmet *Etika*, koja bi se bavila etičkim pristupima, praktičkim etičkim problemima i etičkim dilemama, koje iskrsavaju u svakodnevnom ljudskim odnosima. Ta znanja, pouke i preporuke bitno bi uticala na formiranje i razvoj ličnosti srednjoškolskih učenika. Takođe, u svim srednjim školama bilo bi poželjno da se uvede i psihologija, koja ima veliki značaj kada je u pitanju izučavanje i istraživanje psihičkog života pojedinaca. Dobro bi bilo da se u svim srednjim školama uvede i *Logika* kao predmet koji bi dao znanja koja izoštravaju ljudsko mišljenje. Ona je oruđe ljudskog mišljenja, zapisao je prvi pisac logike Aristotel. Logičko mišljenje pomaže ljudima da na razuman,

³⁷ „U dilemi smisla i besmisla naša svijest mora izabrati, i nitko nas neće izbaviti iz te odluke za ili protiv humaniteta. Humanističko obrazovanje pri tome igra prvorazrednu ulogu i zato ga naša škola nikada ne smije zaboraviti“. (Danilo Pejović, „Industrijsko društvo i humanističko obrazovanje“, u Zborniku *Humanizam i socijalizam*, knj. II, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 186)

racionalan, argumentovan i ispravan način donose odluke i da u skladu s njima deluju i ponašaju se u svakodnevnom životu. Svi ovi predmeti ne bi trebalo da opterete srednju školu, odnosno da povećaju fond časova. To se može izvesti na taj način što bi neki predmeti, koji su ekstenzivno zastupljeni u programima, bili sažeti i svedeni na dve, umesto na četiri ili tri godine. To bi se odnosilo na istoriju i geografiju. Ni istorija ni geografija ne bi na taj način ništa izgubile, ali bi ovim novim predmetima i ove nauke dobile, kao i učenici.

Posebno izdvajam *Etiku* kao obavezan predmet u svim srednjim školama, zato što je najdeficitarniji u obrazovnom korpusu srednjoškolskih predmeta, a bitan je za formiranje zdrave, normalne i čovečne ličnosti. Znanja iz etike i morala, kao i etičko i moralno ponašanje uzdižu ličnost iz puke prirodne činjenice, odnosno pokazuju njenu zrelost, a u društvenom i političkom smislu formiraju građanina kod kojeg dolazi do izražaja demokratski obrazac mišljenja, delovanja i ponašanja. Građanin nije samo zrela ličnost, već i ličnost spremna na aktivizam u kojem iskazuje odlučnost da se odgovorno nosi sa problemima društva u kojem živi i učestvuje u donošenju odluka bitnih za sve u zajedničkom životu.

Etika upoznaje mlade o etičkim vrednostima i normama na osnovu kojih oni stiču moralnu kulturu. Ta kultura pojedince čini uljudnim, učtivim, boljim, pravednijim i odgovornijim. S moralnom kulturom ljudi stiču autonomiju, postaju dobronamerniji, razumniji i spremniji da prihvate razlike i različitosti. Na taj način je sve što oni čine usklađeno sa savešću. Moralno vaspitanje i moralna kultura utemeljuju najbolje ljudske osobine, odnosno grade dosledne i predvidljive karaktere.

Kada su u pitanju Crnogorci, njihova karakteristika u prošlosti bila je velika osetljivost na moralni deo njihovog bića. U tradiciji života ljudi u Crnoj Gori moralno ponašanje imalo je veliki značaj i vrednost. Na razvoj moralne svesti delovala je stalna borba sa osvajačima koji su vladali teritorijama na granicama Crne Gore. Održanje slobode, odnosno borba da ne budu potčinjeni, izgradilo je kod njih tokom vekova moralni odbrambeni oklop. Oni su posebno držali do ličnog, ali i kolektivnog morala. Najčešće su bili veoma rigorozni u pogledu moralnog ponašanja. Homogenost patrijarhalnog plemenskog obrasca života uticala je i na strogost u primeni moralnih normi. Kršenje moralnih pravila, u vreme dok još nisu bile uspostavljene pravne norme, često je surovo kažnjavano. Sankcije koje su proisticale iz običajnog prava i iz moralne strogosti podržavale su i jačale njihovu borbu za očuvanje slobode.

Ideja i vrednost slobode bila je uzrok i izvor uzdizanja i veličanja nečijeg moralnog ponašanja. U tom smislu oni su, kao i Imanuel Kant, bili na istom tragu kada je u pitanju značaj morala za održanje slobode i uspostavljanje i održanje

čovečnosti. Nema čovečnosti bez slobode i moralnog dostojanstva. Sloboda i moral podržavaju i uslovljavaju jedno drugo, jer samo slobodan čovek može biti moralan. I kada je u okovima, njegova misao je slobodna, a moralna odlučnost još čvršća i veća. Slobodan čovek može da izgubi fizičku slobodu, ali ne i duševnu i duhovnu. I kada je takav čovek u okovima, svest o slobodi održava njegovu slobodu. Misao o slobodi oslobađa ga bilo koje fizičke porobljenosti ili izolovanosti. Kao što se zraci sunca ne mogu u šaci zaustaviti, kako je slikovito opisao Lav Tolstoj, tako se kod slobodnog čoveka misao ne može sputati i zaustaviti.

U dugom periodu borbe za slobodu, ljudi u Crnoj Gori su među moralnim vrlinama kao uzvišenu vrednost uzimali — herojstvo. Antički Grci razlikovali su junaka i heroja. Prema njima, junaka omogućava i pokazuje situacija. Junak postaje na osnovu podviga koji je iznudila situacija, na primer ratna. Za razliku od junaka, koji postaje junakom iz nužde, odnosno iz opasne situacije u kojoj je po naređenju delovao, ili pokazao iz instinkta preživljavanja, heroj je svestan i samosvestan svog učešća u opasnosti. Heroj deluje promišljeno i na osnovu slobodne volje. On svesno i samosvesno odlučuje, spreman da podnese ličnu žrtvu, sopstveni život. Junak nije moralni izbor, dok heroj izborom činjena pokazuje moralnu svest.

Slično antičkom određenju junaka i heroja, za koje nije znao, Marko Miljanov razlikuje junaštvo i čojstvo.³⁸ Junaštvo je odbrana sebe od drugih, a čojstvo odbrana drugih od sebe. Prema Miljanovu, čojstvo je uzvišeni moralni čin. On je shvatanjem morala na tragu Kantove moralne teorije koju nije poznavao. Kantovi moralni imperativi su zapovesti, odnosno dužnosti koje nalažu da čovek uvek treba da se moralno ponaša.³⁹ Čojstvom se pokazuje koliko

³⁸ O shvatanju čojstva kod ljudi u Crnoj Gori pogledati izuzetnu studiju Slobodana Tomovića *Moralna tradicija Crnogoraca*. (Slobodan Tomović, *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006) Zahvaljujući Gerhardu Gezemanu, čuvenom lingvisti i slavisti, Marko Miljanov je postao poznat među svim antropološkim i etnološkim orijentacijama i školama u svetu. (Герхард Геземан, *Чојство и јунаштво старих Црногораца*, Обод, Цетиње 1968)

³⁹ „Za Kanta je moralno samo ono ponašanje koje izvire iz osećanja dužnosti i moralniog zakona. Ideja dužnosti je apriorna. Konkretnu dužnost Kant izvodi na osnovu formalnog kriterijuma uopštenosti, iz apriorne ideje dužnosti. Samim tim što čovek zna da ima neku dužnost proizilazi da on zna šta je njegova dužnost. Ako čovek postupa iz dužnosti, a ne iz saglasnosti s dužnošću, on moralno postupa. Takav postupak je moralno vredan, odnosno ima moralnu vrednost. Najviša vrednost za Kanta je sloboda. Iz ove temeljne vrednosti izvode se sve ostale. Sloboda kod Kanta sadrži još jednu vrednost: jednakost. Sloboda jednakosti je čovekova autonomija. Autonomija pojedinca je u stvaranju moralnog zakona kojem se potčinjava. Ona je ‘osnov dostojanstva ljudske prirode, i svake umne prirode’...

je čovek moralan. Čovek i u prilikama i u neprilikama, odnosno i u dobru i u zlu, treba da pokazuje i dokazuje svoju moralnost, odnosno čovečnost.

Kao razborit i mudar čovek, Marko Miljanov je razlikovanjem junaštva i čojstva uopštio tradiciju dugovekovnog ponašanja crnogorskog čoveka. Kod njega je tradicija, kao izabrana vrednost iz prošlosti, dobila najbolje uobličavanje i značenje. Na toj tradiciji u Crnoj Gori treba i ubuduće temeljiti moralnu kulturu i moralno zdravlje i pojedinaca i društva.

S tradicijom treba na razuman i osetljiv način postupati u savremenosti.⁴⁰ Neke tradicije pokazuju šta je vrednovano u prošlosti, ali nisu za praktikovanje u savremenosti jer mogu da opterete, porobe i vrata savremenike u prošlost, što nije dobro za razvoj jednog društva. Jedan veliki mislilac 19. veka sjajno je opomenuo da generacije mrtvih mogu da pritisnu mozgove živih. Moralna tradicija je od onih tradicija koje važe univerzalno, odnosno na svim prostorima i u svim vremenima. Ona je jednako poželjna i za savremenost i za budućnost. Tu moralnu tradiciju treba stalno obnavljati i na nju se oslanjati.

Junaštvo je za Marka Miljanova bila odbrana sebe od svakog oblika nasrtaja drugih — fizičkog, duševnog i duhovnog. Ono je u savremenosti simbol građanske hrabrosti koja se pokazuje u odbrani istine, pravde i slobode. Hrabrost nije fizička odbrana, jer je fizička odbrana u savremenosti legalizovana i sprovede je i garantuju društvene i državne institucije. Vladavina prava brani identitet i integritet pojedinaca. Savremenim junaštvom, odnosno hrabrošću, brani se moralno biće u nama i moralna kultura i nas i društva od nasrtaja uzurpatora i nasilnika. Savremeno herojstvo je razvijena savest koja štiti druge od nas

Prema tome, za Kanta je vrhovni princip morala princip autonomije kao izraz slobode ličnosti“. (Čedomir Čupić, „Kantovo određenje morala“, u: Čedomir Čupić, *Sociologija*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 49–50)

⁴⁰ „Tradiciji pripadaju sve vrednosti koje su se nametnule i koje su odabrane iz prošlosti. Tako je tradicija očišćena prošlost iz koje je nestalo sve što je bilo rdavo, opasno i zlo po život. Nekritičko ponavljanje prošlosti jeste i bilo bi razarajuće. Mnogo toga u prošlosti bilo je nepotrebno, pogrešno, zločinačko i suludo. Jer prošlost je zbir i onoga što je trebalo i moglo da se izbegne. Istorijsko iskustvo je pokazalo da se staro 'odbacuje u meri u kojoj sprečava razvoj, a novo se prihvata u meri u kojoj ga omogućava'. Vredno iz prošlosti je najčešće ono što se bira na osnovu saznanjih i vrednosnih merila sadašnjeg vremena, jer se prošlost prelama kroz pojmovnu prizmu sadašnjih saznanja i vrednosti. Nesporno je da je dobro i vredno upoznati celokupnu prošlost, ali u istoj meri i ne ponoviti je u njenoj celokupnosti. Jer, u tom slučaju ponovili bi se i mnogi nečovečni i suludi sistemi ideja, verovanja i prakse. Takođe, potpuno odbacivanje prošlosti i tradicije karakteristično je za površne i nezrele ili za tendenciozne i isključive duhove“. (Čedomir Čupić, „Tradicija i tradicionalizam“, u: Čedomir Čupić, *Politika i poziv*, Udruženje za političke nauke Jugoslavije, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 13–14)

da drugome ne nanese nepravdu, zlo, štetu, prevaru, podvalu ili neku pakost i ružnoću. Pouku i poruku Marka Miljanova treba trajno da ugrađuju u sebe generacije ljudi u Crnoj Gori. Moralni ljudi i društva koja drže do etike i morala imaju bolju, izvesniju i sadašnjost i budućnost. Moralni obik života je istovremeno najteži i najlepší, odnosno najuzvišeniji i najljudskiji.